

УДК 372.4+37.036+782.1/7

ФОРМУВАННЯ НАВИЧОК СПРИЙМАННЯ ТВОРІВ ОПЕРНОГО МИСТЕЦТВА УЧНЯМИ МОЛОДШИХ КЛАСІВ

Горожанкіна О. Ю., Горячева Н. Г.

У статті розглянуто основні наукові підходи до проблеми формування музичного сприймання, визначено особливості сприймання творів оперного мистецтва учнями молодших класів, методи та принципи ефективного формування навичок сприймання оперних творів сучасними школярами.

Ключові слова: сприймання, музичне сприймання, оперне мистецтво, методи та принципи сприйняття оперних творів.

В статье рассмотрены основные научные подходы к проблеме формирования музыкального восприятия, определены особенности восприятия произведений оперного искусства учениками младших классов, методы и принципы эффективного формирования навыков восприятия оперных произведений современными школьниками.

Ключевые слова: восприятие, музыкальное восприятие, оперное искусство, методы и принципы восприятия оперных произведений.

The authors consider the fundamental scientific approaches to the problem of music perception formation and determine specific features in the perception of operatic art by primary-school-age children, methods and principles of effective formation of skills for operatic art perception in present-day schoolchildren.

Key words: perception, music perception, operatic art, methods and principles of operatic art perception.

Постановка проблеми. Сучасна психологія та педагогіка музичної освіти в Україні особливу увагу приділяє необхідності створення у загальноосвітній системі сприятливих умов для гармонійного розвитку і творчої реалізації учнів. Гармонійний розвиток особистості в культурно-естетичному аспекті неможливий без розуміння та адекватного сприймання нею творів музичного мистецтва, оскільки музика є одним із найбільш ефективних засобів розвитку особистості. Музична освіта, що є складовою загальної, покликана протидіяти тим негативним тенденціям, які переважають сьогодні у суспільстві, зокрема у вигляді низькопробних зразків музичного шоу-бізнесу в нашій країні, завдяки чому у дітей формується стійке небажання взагалі помічати всю сукупність мистецького багатства, накопиченого людством у ході багатовікової історії. Від того, яку музику сьогодні будуть слухати наші діти, залежить те, яким завтра буде духовний рівень нашого суспільства.

Аналіз досліджень доводить, що одна з центральних установок музичної педагогіки сьогодення – це навчити дитину розуміти музику як "мистецтво інтонуючого смислу" (Б. Асаф'єв), що живиться саме емоційно-образною стихією твору. Проблема розвитку навичок музичного сприймання є складною та багатогранною, безпосередньо пов'язаною з багатьма науками. Музичне сприймання досліджується у фізіології, соціології, психології, педагогіці, мистецтвознавстві тощо. Дослідженню музичного сприймання присвятили свої праці Ю. Алієв, Б. Анан'єв, Д. Богоявленська, Г. Гельмгольц, Д. Кабалевський, О. Костюк, Є. Назайкінський, В. Носуленко, В. Остроменский, О. Ростовський, О. Рудницька, А. Сохор, Г. Тарасов, Б. Теплов та ін.

Мета статті – проаналізувати психолого-педагогічні аспекти сприймання музики молодшими школярами, визначити особливості процесу сприймання опери дітьми молодшого шкільного віку та методи і принципи, які сприяють ефективності цього процесу.

Виклад основного матеріалу. Сприйманням (лат. *perceptio*) називають цілісний психічний процес цілісного відображення предметів, явищ, ситуацій і

подій, що виникають унаслідок безпосередньої дії фізичних подразників на рецепторні поверхні органи чуття. Так, "Філософський енциклопедичний словник" тлумачить сприймання як "цілісне відображення предметів, явищ і подій в результаті безпосередньої дії об'єктів реального світу на органи чуття", "результат активної пізнавальної дії, спрямованої на вирішення певних завдань і здійснюваної у відповідності з соціально виробленими нормами й еталонами" [16, с. 99]. У психологічному словнику за редакцією А. Петровського та М. Ярошевського зазначено, що разом з процесами відчуття сприймання забезпечує безпосередньо-чуттєве орієнтування в навколишньому світі та є необхідним етапом пізнання [12, с. 166]. Психологічний напрям складають дослідження, присвячені музично-перцептивним здібностям людини (Л. Бочкарьов, В. Ветлугіна, С. Науменко, Г. Тарасов, Б. Теплов та ін.), закономірностям і механізмам сприймання музики або окремих її виразних засобів і елементів музичної форми (С. Беляєва-Екземпларська, Є. Назайкінський, Ю. Рагс, Б. Яворський та ін.).

М. Кордуелл розглядає сприймання як процес, за допомогою якого інформація довкілля перетворюється в почуттєвий досвід про події, звуки, об'єкти тощо. Сприймання – це поєднання фізіологічних процесів, пов'язаних із діяльністю органів чуття і процесів усвідомлення, інтегруючих та інтерпретуючих сенсорні дані, що надходять до цих органів [5, с. 168]. Б. Мещеряков та В. Зинченко серед основних ознак сприймання виділяють: предметність, цілісність, константність, категоріальність, вибірковість, залежність від індивідуально-психологічних відмінностей людей (потреб, нахилів, інтересів, мотивів, емоційного стану), сукупність яких формують апперцепцію. Виділяються також певні фази процесу сприймання: від загального неподільного до диференційованого цілісного образу, адекватного оригіналу [1, с. 352].

Сприймання здебільшого визначається як процес або сукупність процесів, на складності й етапності яких наголошують усі дослідники. Процес сприймання відбувається у взаємозв'язку з іншими психічними процесами особистості: мисленням (ми усвідомлюємо об'єкт сприймання), мовою (називаємо його словом), почуттями (виявляємо своє ставлення до нього), волею (свідомим зусиллям організуємо перцептивну діяльність) [8, с. 256]. Сприймання розрізняють за сенсорними особливостями (зорові, слухові, нюхові, дотикові, смакові, кінетичні, больові); ставленням до психічного життя (інтелектуальні, емоційні, естетичні); складністю сприймання (сприймання простору, руху, часу). О. Орлова в структурі процесу сприймання визначає наступні складники: подія сприймання як фрагмент взаємодії людини з довкіллям; внутрішній світ людини, що включається в діалог з дійсністю – комплекс апперцепції; перцептивний образ із почуттєвим [9, с. 13].

Музичне сприймання визначається як специфічний вид духовно-практичної діяльності, який не обмежується актом сприйняття (перцепції), послідовно включаючи найвищий рівень осягнення виразально-сміслового змісту музики і водночас реалізуючись у формі почуттів, асоціативному мисленні, тобто є синтетичною психофізіологічною діяльністю, яка піддається формуванню та розвитку в перебігу процесів опанування педагогіки [5, с. 172]. Музичне сприймання є складним процесом, що має зміст і структуру, складається з операцій і механізмів з їх особливими властивостями, функцій і умов. У сучасній науковій літературі найчастіше зустрічаються два терміни, що визначають діяльність людини, яка слухає музику: "сприймання музики" і "музичне сприймання". Поняття "сприймання музики" здебільшого використовується у працях психологів, відображаючи ситуацію, коли сприймання охоплює музику лише як предметний матеріальний процес, як специфічний об'єкт впливу на людину. Поняття "музичне сприймання" означає спрямування сприймання на осягнення і осмислення тих значень, якими володіє музика як мистецтво, як особлива форма відображення дійсності, як естетичний художній феномен [13; 14]. Відомо, що музичний твір розгортається у часі й сприймається послідовно. Результатом цього безперервного процесу стає його цілісне сприймання, тобто усвідомлення цілого відбувається в результаті осягнення ролі кожної частини твору. В педагогічній науці сприймання музики розуміється як естетичне осягнення музичного явища в єдності його змісту і форми. Мається на увазі, насамперед, осягнення художніх образів музичного

твору й виражених у ньому емоцій і почуттів. Сутність музичного сприймання як складного багаторівневого процесу можна визначити так: створення установки на сприймання – слухання як фізичний та фізіологічний процес – розуміння і переживання музики – інтерпретація і оцінка музики – післядія музики (О. Ростовський, А. Сохор). В. Остроменський процес музичного сприймання умовно поділяє на такі етапи:

I. Сприймання – початкове, орієнтовне, емоційно-образне відображення музичного твору в його об'єктивній цілісності й розмаїтті.

II. Сприймання – перелом змісту музичного твору крізь призму творчих можливостей та індивідуального досвіду слухачів у процесі емоційно-образного відображення його об'єктивної цілісності та розмаїття.

III. Сприймання – емоційно-образне відображення музичного твору в його цілісності й розмаїтті, збагачене індивідуально-особистісним ставленням слухача [10, с. 56].

Як зазначав О. Костюк, центральною психологічною ідеєю при дослідженні музичного сприймання є розуміння його як особливої внутрішньої дії, а сприймання музики є невід'ємною частиною музично-образного осягнення дійсності. Вчений зазначав, що музичне сприймання належить до сфери художньо-естетичного досвіду людства; воно пов'язане з такими елементами, як естетичний ідеал, художній образ, естетичний смак, естетичне почуття, художнє мислення, а музичний твір містить такі головні моменти, "які привертають увагу і допомагають не втратити інтерес, містять зв'язувальні фрагменти, котрі поєднують моменти найважливіших висловлювань і розподіляють ці висловлювання. Сприймаючи музику, слухач мимоволі знаходить у ній головні, на його думку, етапи її розвитку. Ці вузлові моменти сприймаються слухачами як домінуючі емоційно-естетичні фрагменти музики" [6, с. 96–97].

Н. Ветлугіна особливість музичного сприймання визначає в тому, щоб у "комбінації звуків, різних за висотою, тривалістю, силою, тембром, почути красу та виразність співзвуччя у процесі сприймання художнього образу, осягнення якого пробуджує у слухачів почуття і думки..." [2, с. 231].

Л. Макарова вважає, що музичне сприймання містить у собі такі основні (функціонально пов'язані) компоненти: емоції, почуття, катарсис, вияв особистісного смислу, проникнення у жанрово-стильові прийоми і засоби музичного розвитку (семантична єдність), інтонаційно-сміслові мислення, естетичне переживання тощо. Універсальність та узагальненість цих компонентів дає змогу розглядати їх як базові при визначенні критеріїв адекватності сприймання музичних творів, де основними параметрами є емоційно-почуттєвий план і розуміння музичної мови [7, с. 11].

Значним підґрунтям у роботі вчителя музики виступають концептуальні положення педагогіки музичного сприймання, розроблені О. Ростовським, а саме: розгляд "музичного сприймання як керованого соціального явища, де об'єктивні і суб'єктивні чинники знаходяться у нерозривній єдності та взаємозв'язку", "спрямованість педагогічної діяльності учнів, яка б відповідала поставленій меті"; "розкриття змісту музичних творів на основі осягнення школярами суті й особливостей музичного мистецтва" [13, с. 10]. Як зазначає О. Ростовський, сприймання – це психічний процес, який полягає в цілісному відображенні предметів і явищ навколишнього світу під безпосереднім впливом фізичних подразників на рецептори органів чуття, а музичне сприймання – це спрямування сприймання на "осягнення і осмислення тих значень, якими володіє музика як мистецтво, як особлива форма відображення дійсності, як естетичний художній феномен" [13, с. 10]. Під структурою музичного сприймання вчений розуміє "спосіб поєднання і динамічного взаємозв'язку між об'єктивно даним музичним твором і слухачем як суб'єктом сприймання". О. Ростовський виділяє три складових елементи означеної структури: об'єкт, суб'єкт і процес взаємодії цих елементів, тобто процес сприймання, які також є структурами і взаємодіють між собою усіма елементами своїх структур [13, с. 11].

Особливе значення у висвітленні означеної проблеми мають дослідження О. Рудницької. Вона розглядає музичне сприймання як складний процес, "у якому взаємодіють результати перцептивних та інтелектуальних актів,

репродуктивних та творчих процесів...", як особливу діяльність, процес якої детермінований системою перцептивних і інтелектуальних вмінь [14, с. 75]. О. П. Рудницька розглядає структуру музичного сприймання за такими етапами. На першому етапі сприймання необхідний розвиток тих умінь, які слухачеві дають змогу виділяти окремі образи, стежити за їхнім розвитком, об'єднувати в цілі окремі враження. На другому етапі сприймання необхідний розвиток уміння аналізувати твір, порівнювати його з різними явищами художньої культури тощо. На третьому етапі сприймання на перший план, на думку вченої, виходять уміння особистісної інтерпретації музичної образності, пошукової активності суб'єкта. Зміст музичного твору співвідноситься з ціннісними орієнтаціями слухача, його індивідуальним досвідом, що сприяє пізнанню глибинного смислу змістовної структури [14, с. 78]. Дійсно, музичний твір лише тоді благотворно впливає на людину, коли вона здатна адекватно (відповідно до композиторського задуму) його сприйняти, володіє навичками музичного сприймання, має певний рівень естетичної реакції та розвинені почуття, здатна піднятися на принципово вищий рівень естетичного переживання.

У процесі сприймання музики включається досвід безпосередніх переживань і роздумів учнів, який формується під впливом музичного мистецтва, а також художній досвід, пов'язаний з виконанням музики. На думку Л. Макарової, для адекватного сприймання музичних творів необхідна просторова диференціація музичного матеріалу, оскільки просторовий принцип організації музичної мови є провідним. На жаль, у сучасному музичному вихованні у дітей не формується повноцінна здатність до диференційованого та цілісного сприймання високохудожніх зразків. Тому музичний розвиток учнів загальноосвітньої школи практично стоїть на місці. Важливість дослідження психологічних особливостей сприймання музичних творів зумовлюється необхідністю з'ясування механізмів формування якісно нового рівня переживання музики у її смисловій та почуттєвій єдності [7, с. 3].

Формування музичного сприймання школярів є провідною проблемою сучасної музичної педагогіки сьогодення. На особливу увагу в цьому процесі заслуговують питання щодо залучення дітей до сприймання творів оперного мистецтва. На сьогодні оперу вважають одним із найбільш не очікуваних винаходів художньої творчості Нового часу й визначають як вид музично-театрального мистецтва, музично-драматичний твір, заснований на синтезі слова, сценічної дії та музики, яке підсилюється також світлом та іншими технічними засобами. В опері поєднуються воедино симфонічна музика, вокальна музика, поезія і драматичний театр, нерідко в опері є балет, живопис (в опері використовується спеціальні театральні декорації і костюми). Літературно-драматичну основу опери становить лібрето, в якому закладено ідею і сюжет твору.

Наскрізно в історії розвитку опери є, безумовно, проблема зв'язку слова і музики. Опера – це той жанр музичного мистецтва, який надає можливість відтворити невлотимий подих часу, пізнавати не лише навколишній світ, а й перспективи його збереження і гармонійного розвитку. В одній з останніх своїх праць, присвячених опері, Б. Покровський зізнається: "Коли б я був монархом чи президентом, я заборонив би все, крім опери, на три дні. За три дні нація прокинулася б свіжою, розумною, мудрою, багатою, ситою, веселою. Я говорю це не тому, що я служитель опери і переймаюся оперою, а тому, що я в це вірю" [11, с. 74].

Що таке класична опера? Це розповідь про виразні й прості почуття, про кохання й відданість, про шляхетність і зраду. Це наївне, але грамотно вибудоване досвідченими драматургами захоплююче видовище. Сучасні діти багато чого бачили й куди краще підготовлені до сприйняття "дорослих пристрастей", ніж їхні однолітки сто років тому. Розуміння дітьми 8–9 років сюжетів класичних опер завжди дивують своїм зрілим розумінням, наприклад, тих же любовних трикутників, як в "Аїді", розумінням поведінки холонокровних спокусників, як у "Дон Жуані", "Ріголетто" чи "Травіаті", розумінням вбивства з ревності, як у "Кармен". Зрозуміло, все це називається іншими словами, з переказу забирається пряме сексуальне підґрунтя подій, але суть зберігається. Опера – це ідеальний високий жанр для сучасної дитини, що має телевізійний досвід, досвід кіноказок, усіяких "Піратів" і тому подібного. Опера – це чудовий крок у високу

культуру, це мистецтво, розуміння якого необхідно спочатку навчити, щоб оцінити належним чином.

З метою залучення молоді до оперного мистецтва довгі роки працює дитячий музичний театр Наталії Сац у Москві, театр "Зазеркальє" у Санкт-Петербурзі, Київський муніципальний академічний театр опери і балету для дітей та юнацтва, оперний репертуар якого представлений різноманітними виставами, від музичних казок для найменших "Зайчик-листоноша" І. Якушенка та "Чарівна музика" М. Мінкова до серйозної оперної класики, а саме "Ріголетто" та "Травіата" Дж. Верді. Однак, незважаючи на це, результати нашого експериментального дослідження та статистичні соціологічні дані вказують на невелику зацікавленість оперним мистецтвом сучасної молоді, відсутність у неї потреби в оперному мистецтві, що вимагає від глядача "зосередженості уваги і домислювання". Звісно, кіно і телебачення у цьому відношенні більш доступні молоді.

Процес залучення дітей до повноцінного, адекватного сприйняття музичних творів взагалі, та, зокрема, опери – одне з найскладніших педагогічних завдань учителя, який повинен не тільки навчити дітей правильному сприйманню музичних творів, але й умінню аналізувати прослухане. На думку Б. В. Асафєва, непідготовлений слухач сприймає лише окремі моменти музики, яка звучить, точніше, переживає свої враження від цих моментів.

Окремі аспекти освоєння опери учнями у різних видах музичної діяльності відображені в працях О. Апраксиної, Б. Асаф'єва, Н. Брюсової, Н. Гродзенської, Д. Кабалевського, І. Кошміної, М. Красильникової, Є. Критської, В. Шацької, Л. Школяр, В. Школяр, Б. Яворського та ін. На сьогодні кількість наукових праць щодо процесу сприйняття дітьми творів оперного мистецтва достатньо обмежена. Існують праці щодо сприйняття дітьми класичної музики, музичного мистецтва взагалі, стосовно сприйняття оперного мистецтва ця проблема висвітлена у наукових працях Н. Карпенко, Є. Карпенко, О. Гундорової, Н. Мозгальової, Г. Пахомової, Ю. Шевченко.

Музичне сприймання є найабстрактнішим способом мислення, який вимагає від слухача особливої психічної зосередженості, вміння володіти увагою та емоційного напруження. В процесі формування навичок музичного сприймання оперних творів учнями молодшого шкільного віку слід враховувати життєвий і музичний досвід дітей, специфіку мислення (невміння узагальнювати, переважання цілісного сприймання), мовний досвід. Учитель повинен пам'ятати про те, що сприйняття музичних творів молодшими школярами відбувається цілісно та відрізняється своєю конкретністю, у дітей цього віку яскраво виявляється емоційність сприймання. Досить часто, слухаючи музику, вони піддаються впливу моторики звучання і зовсім перестають сприймати музичний твір.

М. Субота, розглядаючи суб'єктні особливості емоційного сприймання музики дітьми молодшого шкільного віку, відзначає, що "істотним моментом сприймання музики є емоційно-оцінні реакції, які відбивають глибинний процес освоєння слухачем твору, у ході якого твір співвідноситься з усіма сторонами особистості й індивідуальності слухача, з його психічною організацією, темпераментом, системою ідеалів, навіяних оточуючою його культурою суспільства, але індивідуально ним відбитою" [15, с.193].

Музичний твір діти сприймають цілісно, як єдиний музичний образ, не відділяють власне музичні враження від вражень супутніх, не виокремлюють певні засоби виразності і не вміють визначати їх роль у створенні музичного образу. Складнішу музику вони сприймають вибірково, вловлюючи в ній лише те, що їм ближче і доступніше, хоча й не завжди головніше у творі [7, с. 12].

Оскільки на сприйняття опери як музичного твору значний вплив має театралізованість дії, декорації, костюми, хореографія, то знайомство дітей з оперою краще розпочинати з дитячої опери, з таких оперних спектаклів, які побудовані за сюжетами дитячих казок, добре знайомих дітям. На думку Є. Карпенко та Н. Карпенко, дитяча опера поєднує в собі виховні можливості різних видів мистецтв, а також здатна повною мірою зацікавити дітей. Учені визначають два типи опер: перший – діти можуть виконувати самі; другий – слухати (останні написані для постановок у професійному театрі). Музично-драматичні твори для виконання дітьми диференціюються також за рівнем складності. Серед них є

більш розгорнуті музичні інсценування, є опери-ігри для дошкільнят і молодших школярів, є більш об'ємні опери, здатні об'єднати дітей різного шкільного віку – від молодших до старших [4, с. 42].

Щоб досягти поставленої мети в своїй експериментальній роботі щодо формування навичок сприймання опери сучасними школярами, нами використовувалися різні методи, а саме: **метод аналогії і контрасту**, адже можливості аналізу дітьми музичних творів обмежені їх невеликим досвідом. Даний метод також використовувався у музично-педагогічній практиці В. Остроменського, О. Рудницької та ін.); **метод психологічної установки**, тобто установки на сприймання музичного твору. Положення теорії установки (Д. Узнадзе) мають важливе значення для керування процесом музичного сприймання, оскільки від художньо-пізнавальної установки, створеної у дітей педагогом, залежить зміст думок і почуттів, образів і асоціацій, що виникають у їх свідомості, глибина естетичного переживання, характер впливу музичного твору; **метод комплексного використання різних видів мистецтва**, сутність якого полягає в тому, щоб взаємозв'язком різних засобів виразності одного й того ж явища різними видами мистецтва сприяти поглибленню проникнення в сутність художнього образу того чи іншого музичного твору, підвищенню ефективності його сприймання, розвитку емоційно-чуттєвої сфери школярів.

Н. Гундорова, розглядаючи проблему сприйняття молодшими школярами героїко-патріотичної опери, висловлює думку про те, що небайдуже відношення до опери та розуміння її значення формується у дітей лише тоді, коли вони занурюються у художній світ твору [3, с. 72]. Ми поділяємо думку автора щодо використання у даному процесі позаурочної активно-творчої діяльності учнів, наприклад, в умовах театрального гуртка, який прищеплює юним артистам і глядачам любов до мистецтва взагалі й до оперного зокрема. Завдяки участі у театральному гуртку школярі мають змогу самими стати учасниками вистави, проявити себе у різноманітній творчій діяльності (спів, танець, акторська гра, виразне читання).

Процес формування навичок сприймання творів оперного мистецтва молодшими школярами ефективно реалізується через сукупність наступних принципів: **принципу доступності** високохудожнього твору оперного мистецтва, який має враховувати рівень розвитку індивідуальних, вікових особливостей учнів, згідно правила: від простого – до складного, від відомого – до невідомого; **принцип занурення молодших школярів у художній світ оперного мистецтва**, який реалізується через сукупність принципів інтонаційності, театральності, цілісності, що розкривають природу опери та спрямовані на організації процесу сприйняття оперного твору як авторського цілісного твору музично-театрального мистецтва; **принцип систематичності та послідовності**, сутність якого полягає в систематичності навчання щодо розуміння творів оперного мистецтва, та логічній побудові послідовності навчання так, щоб нові знання спиралися на раніше засвоєні, а ті, в свою чергу, ставали фундаментом для наступних знань; **принцип активності та самостійності** учнів щодо осягнення оперного твору передбачає створення умов для вияву учнями творчої активності та пізнавальної самостійності у процесі освоєння творів оперного мистецтва; **принцип емоційності навчання**, який передбачає формування в учнів інтересу до знань оперних творів, одержання від них насолоди та спрямований на розвиток внутрішніх мотивів учіння на засадах співтворчості і співробітництва вчителя й учнів; **принцип єдності урочної та позаурочної активно-творчої діяльності учнів**, спрямований на побудову роботи вчителя у відповідній логіці та інтеграцію різних форм музично-творчої діяльності учнів (урок, гурткова робота, участь у театралізованих заходах тощо). Означені принципи доповнюють один одного і в цілому забезпечують цілеспрямований, послідовний, систематичний вплив на формування сприймання творів оперного мистецтва учнями молодших класів.

Висновки. Проведене нами дослідження дозволило зробити висновки, що проблема формування музичного сприймання не втрачає своєї актуальності. Музичне сприймання – складний процес чуттєвого відображення предметів та явищ об'єктивної дійсності у безпосередньому їх впливі на органи чуття, що

зумовлений психологічними особливостями, досвідом особистості, її емоційно-почуттєвою сферою тощо. При цьому музичне сприймання не є прямим наслідком засвоєння певної суми знань. Сприймання опери є складною і багатогранною проблемою, що вимагає від глядача "зосередженості уваги і домислювання", безпосередньо пов'язана з багатьма гранями духовного життя людини. Тому процес формування навичок сприймання оперних творів молодшими школярами треба розпочинати якомога раніше, поступово й цілеспрямовано залучаючи дітей до царини оперного мистецтва.

Література

1. Большой психологический словарь / под ред. Б. Г. Мещерякова, В. П. Зинченко. – СПб. : Прайм-ЕВРОЗНАК, 2004. – 672 с.
2. Ветлугина Н. А. Возраст и музыкальная восприимчивость / Н. А. Ветлугина // Воспитание музыкой / ред.-сост. В. Н. Максимов. – М., 1980. – С. 229–243.
3. Гундорова Е. Ю. Школьники осваивают оперу / Е. Ю. Гундорова, Э. Н. Игожева // Искусство в школе. – 2002. – № 6. – С. 71–73.
4. Карпенко Є. Дитяча опера як засіб естетичного виховання / Є. Карпенко, Н. Карпенко // Мистецтво та освіта. – 2007. – № 4. – С. 40–44.
5. Кордуэлл М. Психология. А – Я : словарь-справочник / М. Кордуэлл ; пер. с англ. К. С. Ткаченко. – М. : ФАИР-ПРЕСС, 1999. – 440 с.
6. Костюк О. Г. Сприймання музики і художня культура слухача / О. Г. Костюк. – К. : Наукова думка, 1965. – 187 с.
7. Макарова Л. Г. Психологічні особливості сприймання музичних творів молодшими школярами : автореф. дис. канд. псих. наук : спец. 19.00.07 "Педагогічна та вікова психологія" / Макарова Л. Г. ; Інститут психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – Київ, 2005. – 26 с.
8. Медведева Н. В. Сприймання молодшими школярами художніх інформаційних структур / Н. В. Медведева // Актуальні проблеми психології : збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. – К. : Видавництво "Фенікс", 2013. – Т. XII : Психологія творчості. – Вип. 16. – С. 254–259.
9. Орлова О. Теорія та методика художнього сприйняття літератури : посібник / О. Орлова. – Полтава, 2012. – 300 с.
10. Остроменский В. Д. Восприятие музыки как педагогическая проблема / В. Д. Остроменский. – Киев : Музична Україна, 1995. – 199 с.
11. Покровский Б. Введение в оперную режиссуру : учеб. пособие по курсу "Режиссура музыкального театра" для студ. театр. вузов / Б. А. Покровский. – М. : ГИТИС, 1985. – 73 с.
12. Психологический словарь / под общ. ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Политиздат, 1985. – 494 с.
13. Ростовський О. Я. Педагогіка музичного сприймання : навч.-метод. посіб. / О. Я. Ростовський. – К. : ІЗМН, 1997. – 248 с.
14. Рудницкая О. П. Педагогические проблемы восприятия музыки / О. П. Рудницкая // Музыкальное восприятие как предмет комплексного исследования : сб. ст. / сост. А. Г. Костюк. – К. : Музична Україна, 1986. – С. 70–84.
15. Субота М. В. Суб'єктні особливості емоційного сприймання музики дітьми молодшого шкільного віку / М. В. Субота // Теоретичні питання освіти та виховання : зб. наук. пр. – Суми : Наука, 1997. – Вип. 5. – С. 193–197.
16. Философский энциклопедический словарь / редкол.: С. С. Аверинцев, А. Араб-Оглы, Л. Ф. Ильичев и др. – 2-е изд. – М. : Сов. энциклопедия, 1989. – 815 с.